

РЕЦЕНЗИЯ

ОТ ПРОФ. Д.Ф.Н. СТИЛИЯН ЙОТОВ ЗА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

НА МЕГИ НИКОЛАЕВА ПОПОВА НА ТЕМА:

КОНТЕКСТ И НОРМАТИВНОСТ В КРИТИЧЕСКАТА ТЕОРИЯ НА МАКС ХОРКХАЙМЕР И ТЕОДОР В. АДОРНО

ЗА ПРИДОБИВАНЕ НА ОБРАЗОВАТЕЛНАТА И НАУЧНА СТЕПЕН “ДОКТОР” ПО

ПРОФЕСИОНАЛНО НАПРАВЛЕНИЕ – 2.3. ФИЛОСОФИЯ

(ИСТОРИЯ НА ФИЛОСОФИЯТА. СЪВРЕМЕННА ФИЛОСОФИЯ)

I. Данни за дисертанта. Меги Попова притежава бакалавърска и магистърска степени по философия от Софийски университет „Св. Климент Охридски” (СУ), придобити съответно през 2017 и 2018 г. Наред с това има специализация и опит като редактор. В периода след 2021 г. досега е гимназиален учител по философия.

II. Данни за докторантурата. Меги Попова е зачислена като редовен докторант по Съвременна философия в СУ през 2019 г. в следствие на спечелен конкурс. По време на докторантурата си е изпълнила всички нормативни изисквания и задачите, съгласувани с научния ѝ ръководител доц. Васил Видински. Във връзка с изследванията си специализира в Германия, в университетите в Бон и във Фрайбург. През 2022 г. е отчислена с право на защита. Дисертационния си труд представи за предварително обсъждане и го защити убедително пред преподавателския състав на катедра „История на философията” на СУ. Окончателната версия на текста е съобразена с направените препоръки. При реализирането на дисертацията няма допуснати нарушения, видно и от служебните приложения. Аз самият нямам съмнения, че разработката е извършена самостоятелно от дисертанта.

III. Данни за дисертацията и автореферата.

Настоящата дисертация възниква от формирането на целенасочен интерес към критическата теория по време на магистратурата и на разработката на магистърската теза на Попова, доколкото дотогавашните ѝ занимания са предимно с проблеми на епистемологията, а с утопиите – единствено в архитектурата. Изследването е проведено със силна и убедителна мотивация, че класическите схващания на основни представители на Франкфуртската школа, каквито са Макс Хоркхаймер и Теодор В. Адорно, се нуждаят от съвременна интерпретация. Такава, каквато може не просто да

запълни липси в националната ни рецепция, но трябва да съответства на съвременни стандарти за преценка на това теоретично наследство. Още повече, че едва напоследък са достъпни в пълнота лекционните курсове на Адорно, включително и в превод, както и семинарите му с Хоркхаймер. Но също така едва от двайсетина години наследството на хегеловата диалектика преживява своеобразен ренесанс благодарение на оригинални прочити, които преодоляват пренебрежителното ѝ отхвърляне от страна на позитивизма и същевременно откриват родството ѝ с духа на прагматизма. Това преосмисляне на взаимни влияния от „двете страни на Атлантика“ налага само по себе се неминуемо нова преценка на ролята и на марксизма в критическата теория, която „на родна почва“ трябва да си дава сметка за справяне и с идеологически предразсъдъци. Осъзнавайки *актуалността на темата* Меги Попова осъществи изследователски проект, който в една предишна политическа среда трудно би бил допуснат, а днес рискува да се натъкне на неразбиране поради доминацията на други научни моди, дори когато и те разискват модели на критическа теория най-общо. За радост, тя както срещна разбиране сред колегите от катедра „история на философията“ в СУ, така и сама провокира техния интерес, в следствие на което идейното наследство на Франкфуртската школа, а и това на Валтер Бенямин, имат научна и културна значимост у нас, каквато не са имали до сега. Не се съмнявам, че пред нас е постижение, което ще се превърне в отправна точка и еталон за по-нататъшни дебати и изследвания относно бъдещето и потенциалите на критическото мислене.

По своя *характер* дисертацията на Меги Попова съчетава историко-философски и концептуален подход, от една страна, като реконструира ключови етапи от развитието на схващанията за критическа теория в делото на Хоркхаймер и Адорно, от друга страна, като преценява философски самите основания на този многообразен проект, от трета, като прави това с помощта на хипотезата за незаобиколима контекстуална обвързаност на научното мислене и на практическото действие. В *технически план* изложението е организирано по образцов начин, като акцентите и резултатите от отделните глави изпъкват отчетливо. Понятийният апарат е минимализиран, дефиниран е внимателно, но е приложен и съгласно спецификата на произведенията, обект на авторовите анализи. *Темата* на изследването е изведена и описана изчерпателно едновременно в полето, бих казал, по-скоро на академична недостатъчност у нас и в заобикалящата го среда на преобладаващи тенденции в

международен план, свързани със смяната на поколенията във Франкфуртската школа. Дисертацията си поставя за *цел* по-общото, философско осмисляне на възможността за критическа теория с оглед нейната нормативна обосновааност и с оглед контекстуалната ѝ обусловеност, или: *Как е възможно критиката да не използва външни стандарти, без да остава в плен на контингентни?* Меги Попова издига и защитава *тезата*, че изходът от парадоксите на класическата теория, предложен най-вече от Юрген Хабермас, не е единствената възможност, че в творчеството на Адорно може да се открие алтернатива, която има значение и в настоящите дебати относно социалната критика, но и за „диалогичното четене“ изобщо.

При разгръщането на доказателствата са взети предвид основни влиятелни позиции, което е видно от цитиранията под линия и от литературата в края на текста. Съгласно служебните данни дисертацията се състои от увод и въведение, четири глави и заключение, изложението е разгърнато на 267 страници и се съпътства от библиография, включваща 140 заглавия на български, английски и немски език. Авторефератът представя коректно и пълно основните моменти в дисертацията, а самопреценката за приносните моменти е адекватна. *Езикът* на Попова е прецизен, изводите ѝ са ясни и убедителни, в постоянна връзка помежду им, изложението е издържано в единен стил.

Не толкова уводът, колкото *въведението* към дисертацията извеждат на бял свят нещо, заслужаващо внимание. Изследването на Меги Попова се вписва със свой оригинален глас в дебатите около „контекстуализма“, воден на академично ниво в полето на социалните и хуманитарни науки в България. Философското разбиране за контекста като „условия за възможност“ прокарва разграничителна линия спрямо „безусловното“, измерението на „аналитичните истини“, спрямо трансконтекстуалната валидност на „същностите“. Но заедно с това темата за контекста повдига и въпроса за „осъществяването на възможното“, за условията за превръщането му в „действително“, за разликата между „номинални“ и „реални“ дефиниции на същността, за „хипотетичната необходимост“. Малцина са млади колеги като Меги Попова, които още като студенти са усвоили „духа на времето“ в съвременната философия, за която онтологическото разбиране на модалните категории в логиката изглежда едно от актуалните и сериозни предизвикателства.

За рецензента тази част остава и малко неясна, тъй като „условията“, с които се дефинира понятието „контекст“ първоначално, са квалифицирани като „културни условия“, но малко по-нататък става дума и за „исторически условия“. Вярно, че историята би могла да се схваща като аспект на културата, но също така е вярно, че не всяко историческо развитие е и културно развитие. Затова смятам, че на този етап би било по-подходящо „условията“ да са индиферентни спрямо допълнителното им уточняване и тъкмо това би открило перспектива за насищането им с „нормативност“, която най-малкото на семантично равнище се отличава от смисъла на „култура“ и от „история“. Много често с „култура“ се има предвид по-хлабав, релятивистки режим от този на нормативността, а в „историята“ се търси логика отвъд всяка нормативност.

Първа глава фактически изхожда именно от едно по-аморфно разбиране за „контекст“. Тя представя нещо като феноменология на контекстите, пронизани от биографиите на членовете на вътрешния кръг на Франкфуртската школа, от опитите за компенсиране на институционалния дефицит заради липсата на специализирани социологически центрове в немските университети до Първата световна война, но най-вече от влиянието на онези философски учения, които променят парадигмата на т. нар. „немска класическа философия“. В обем от десетина страници (33-44) е стилизирана линия на мисловно развитие, довела до Дьорд Лукач. Колкото и екстремно да е това резюме, то е напълно уместно, тъй като в *История и класово съзнание* (1923) историческият детерминизъм изглежда опосреден много повече от културата, колкото да е пряко зависим от икономиката. Този контекст на влиянието изглежда като достатъчно оправдание, защо линията на аргументация не започва директно с Маркс, а с връщане към Маркс, предвид новата роля, която през XX век играят: автентичността на екзистенциалния избор, ирационализъмът на волята, на генеалогията, или на несъзнаваното, плурализъмът на ценности, самостоятелността на целево-рационалното действие. Новият инструментариум задава контексти, отворени за овладяване на настоящето, но и за ревизия на разбиранията ни за миналото. Впрочем, една цезура, която разпознаваме по отношение също на Мишел Фуко – във връзка със собственото му развитие и във връзка с рецепцията на неговото творчество.

Единственият упрек, който мога да отправя към Меги Попова за работата ѝ в първата част на дисертацията е историко-философски. Нямах да е излишно ако беше обърнала внимание на фактическия достъп до текстовете на младия Маркс, с който

разполагат неговите теоретически изследователи и политически потребители – както на запад, така и на изток – до създаването на Франкфуртската школа. Но и без детайлно познание на ръкописите от ранния марксизъм, достатъчен брой публикувани съчинения позволяват да определим точно, какво е отношението на марксизма към идеологиите и към утопиите изобщо. Дисертацията удържа защитата на своята цел, да разкрие тези едновременно легитимиращи и заблуждаващи или пък илюзорни форми на знание като контексти с вътрешна и едностранчива или с външна и разкрепостена нормативност, към които не без основание Маркс е изпитвал недоверие и е смятал за идейно бреме, незаслужаващо бъдеще. Със същата последователност Меги Попова представя резултата от собственото схващане за критиката, свойствена на марксизма, като обновяващо и трансформиращо контекстуализиране, което за съжаление се оказва редуционистко, признаващо определящото значение единствено на икономическо-социалните отношения в обществото и на тяхната природообразна необходимост. Не става дума, дали това е адекватна реконструкция на нормативизма в марксизма, но със сигурност той изглежда по такъв начин в очите на основателите на Института за социални изследвания във Франкфурт.

Втора глава е посветена на зараждането на алтернативен модел за критическа теория, най-вече като принос на Хоркхаймер, и като опит за обосноваването ѝ изцяло в измерението на възможното, т.е. без осляняне на някаква необходимост, свойствена още за хегеловата философия на историята. Посветените на Хоркхаймер страници са безспорен принос към историко-философските изследвания у нас поради факта, че такива са правени по-рано само инцидентно. Тук влиянието на Шопенхауер и ролята на страданието като сърцевина на морала са разкрити като универсална форма на емпатия и на междучовешки ангажимент, каквато в марксизма липсва, или присъства само като класова обусловена. Същевременно Хоркхаймер не скрива, че тези антропологически заложби са латентни и слаби, че развитието им зависи от адекватно познание и от правилно формиране на комплекси от ролеви действия от страна на социалните субекти. От своя страна Меги Попова отбелязва и опасностите пред този проект: неясното съдържание на „страданието“, изграждането на „емотивистка“ етика, замяна на движещите сили в полза на просветен елит и за сметка на трудещите се, навярно и отказ от философия заедно с отхвърлянето на всяка метафизика в морала. На

места в дисертацията такава мисловна нагласа е определена като „принципна“, но „деконтекстуализираща“ (135, 176, 184).

На програмната статия на Хоркхаймер от 1937 г. заслужено е отделен специален анализ (стр. 88-111). Именно тук се потвърждава по най-убедителен начин тезата на Меги Попова, че опитите за деконтекстуализиране превръщат теориите в идеологии. Същевременно тя не спестява и неудачите на този проект: засилването на негативността на критиката за сметка на всяка форма на позитивност, недоверието във всяка форма на морален универсализъм, предпочитанието на ценностни решения и на решения с възможна ефективност, вместо такива, които устояват и на контрааргументи.

Достоинствата на *трета* глава в две направления. От една страна, в нея се прави преглед и се оценяват съвременни опити за интерпретация на критическата теория, на нейните модели, постижения и граници. Нямам никакво съмнение, че Меги Попова познава много добре тези проекти. Но сякаш не откривам ясна позиция, в каква степен тя схваща собствения си прочит в полза на т. нар. „иманентна критика“. На моменти сякаш я отъждествява с „вътрешна“, на други места дава сякаш израз на известни задръжки да се причисли към застъпниците на „иманентната критика“. Наред с това смятам, че разликата „реално“-„действително“, която Хегел е направил по-скоро спорадично (а Кантовата употреба на „реален предикат“ и „действителност“ разполага двата термина на различни равнища в теорията), е приета твърде безкритично, само защото е била изтъкната от някои влиятелни интерпретатори. Дали обаче подобно удвояване на „условията за осъществяване“ не крие опасности от идеология, от дискредитирането на една чужда критика като *слаба и в полза само на реалното*, за разлика от възвеличаването на една собствена критика като *силна и в полза и на действителното*? Една схема, с която Хегел стига до нивото на разума, а другите остават на това на разсъдъка, с която Хайдегер се вслушва в битието, докато други са в план на биващото.

От друга страна, Меги Попова предлага силна интерпретация на *Диалектика на Просвещението*, съвместната книга на Хоркхаймер и Адорно, чрез вписването ѝ в нов теоретичен контекст – на Ницше, вместо този на Маркс. Това съвсем не е лишено от основания, доколкото емпиричните резултати от колективните изследвания на Института за социална критика извеждат на бял свят несъстоятелността на марксизма да залага на привилегирован класов субект. Прогресивната класа се оказва подвластна

на неизтребими предразсъдъци, копнееща за патернализъм, склонна към перверзна солидарност, податлива на манипулации и на всякакви изкушения. С това излиняват остатъците от прогресизъм, който е свойствен на ранния Хоркхаймер. Намирам за перспективна и в бъдеще интерпретацията, затыпена в дисертацията, *Диалектика на Просвещението* да се изследва като реторически текст, както това е направено с право по отношение на Ницше и на Фуко. „Преувеличенията“, „трансформациите“ и „парадоксите“, за които говори Меги Попова, придават друг релеф особено на негативната критика. Но те взривяват и представите ни за рационалност. Резултат, за който си дават сметка и Хоркхаймер, и Адорно. Което ги изправя пред нова задача: Възможна ли е все пак друга, „неполвиначата“ рационалност?

Четвърта глава очаквано е посветена на Адорно, доколкото след Втората световна война именно той предприема най-съществените опити за обновление на критическата теория. В началото ѝ е проследено развитието на Адорно най-вече в несъгласието му с феноменологията на Е. Хусерл и с фундаменталната онтология на М. Хайдегер (стр. 184-198), а след това – отношението му към Хегел (198-213). Тезата на Меги Попова за „деконтекстуализацията“ ѝ позволява леко и убедително да обясни обвиненията на Адорно за липса на диалектическо опосредяване, от една страна, при „заскобяването“ и доверието към „оставащото“, в „редукциите“ на съзнанието, и „подчиняването на обекта“, от друга, заради окарикатуряването на научното мислене като форма на „забравата на битието“, заради митологизирането на някакво битие отвъд биващото и в крайна сметка заради загубата на субекта. Резултатът е лоша афирмативност, утвърждаване на съществуващото. Неслучайно Адорно се връща към Хегел многократно, търсейки бъдеще на диалектиката, защото само тя дава инструменти за критика на ирационалността в простата наличност. Само че при Хегел диалектиката довежда мислещия субект до такова тържество, което прави обекта напълно прозрачен, действителността се оказва без всяка съпротива пред понятието. В крайна сметка отново имаме афирмативност, макар и с обратен знак.

Идеята, как да се преодолее мисленето в тоталности, по какъв начин мрежите от понятия да дават шанс на неидентичното, довеждат Адорно до *Негативната диалектика* (1966), на която дисертацията отделя подобаващо място (217-240). Мимоходом ще отбележа, че може би донякъде набързо Меги Попова предлага разлика в разбирането на противоречията: в диалектиката, в идеологията и под

формата на социални антагонизми, затова пък удържа тази разлика навсякъде. Тя обаче лесно може да се допълни с вписването ѝ в темата за контекстуализацията. Силата на дисертацията ѝ е другаде, там, където извежда наяве тезите на Адорно за „остатъка“ в предметите и за „утопичността на понятията“. На практика това е двойно докосване до въпроса за нормативността. От една страна на преден план излиза смисъла на онтологическата неразпоредимост, с която би трябвало да се съобразява всяко човешко мислене и действие, от друга страна идеализацията във всяка научност, която е с принадена стойност в сравнение с нейните употреби. „Констелацията не заменя и не се противопоставя на понятието, а на дефиницията“, пише Попова от името на Адорно. Това е слабо „трябване“, с което понятието отваря нови хоризонти, в очертанията на които законът на тъждеството не може да постигне финален момент. От тук насетне до алтернативата в изкуството като поле не нетъждественото разстоянието е малко.

Само че в края на четвърта глава Меги Попова заявява съвсем друга възможност, за която сякаш самият Адорно не си е давал ясна сметка. Общата постановка за контекстуализма позволява на дисертантката да издигне и изпробва оригинална теза, че преформулирането на категоричния императив на Кант, предложено от Адорно, разкрива още един, бих казал трети, смисъл на нормативизма. Едва ли някой би пропуснал двойното отношение към Адорно: Онзи, който разпали искрата на младежкото недоволство, се оказа плах и конформист. За повечето оправдания на Адорно, че, примерно, активизмът замъглявал теорията и смачквал констелацията на понятията, изглеждат нелепи; че радикалността имала адекватно място само в изкуството – без връзка с живота; с други думи, те дават израз на идеология и на афирмативно мислене. Но едва ли има критическа теория, за която критиката е самоцел независимо от наличието на криза, т.е. на контекст, на условия, които да предизвикат възможното към осъществяване. В края на дисертацията откриваме и другото лице на контекстуализма – условията на нетърпимост, необходимостта от съпротива. Крахът на цивилизацията, предизвикан от политиката на националсоциализма, изисква форми на радикалност, каквато в Кантовата версия на категоричния императив липсва. Защото е безусловен. Версията на Адорно съдържа в себе си своеобразен кондиционал: установяването на тотална несвобода изисква организация на мисленето и на действията, „Аушвиц да не се повтори и нищо подобно

да не се случи“. Затова пък се усеща буквално „телесно“, а не „дискурсивно“. И сякаш „варварството“ никога не само чиста възможност.

Заключението потвърждава нуждата, схващанията на Адорно да не се интерпретират само социологически, а философски – в това число метафизически и морално, и изтъква наново моментите на слаб и на силен нормативизъм, които може да разкрие контекстуалисткия подход.

IV. Научни приноси. В моята преценка за приносите на дисертацията ще добавя, че Меги Попова предлага убедителни аргументи за наличие на морално-етическо измерение във философските проекти на Хоркхаймер и Адорно, които най-често остават незабелязани или се приемат за релятивистки, и че това измерение съдържа обоснован нормативен заряд, благодарение на който критическата теория не е само или предимно негативна.

V. Забележки и въпроси. Нямам общи забележки и въпроси, освен тези, изложени в текста на рецензията. Смятам, че пандемията от корона-вирус е сериозна пречка за изпробване на идеите на дисертантката в международна академична среда.

VI. Публикации, участия в научни форуми, отличия. Приложените справки позволяват да се види, че по време на докторантурата си Попова е взела участие в шест научни форума. Във връзка с дисертацията си е публикувала осем статии представящи резултати от проучванията ѝ. Те създават в достатъчна степен представа за основните резултати от изследването ѝ и позволяват на научната публика да си създаде мнение за постиженията ѝ.

VII. Лични впечатления. В качеството си на преподавател в СУ съм имал възможността да се убедя в аналитичните способности на Попова още като студент. Насочването ѝ към социално-политическите измерения на философията ми зарадва, че млад и компетентен колега ще продължи изследвания, които у нас незаслужено са оставени без внимание. Благодарение на Меги Попова си дадох сметка, какъв потенциал съдържат опитите за предефиниране на категоричния императив на Кант, които до този момент не са изследвани систематично.

С Меги Попова нямам съвместни публикации.

VIII. Заключение. Като имам предвид изброените достойнства на дисертационния труд на Меги Николаева Попова, задълбочеността на познанията ѝ в областта на изследваната от нея тема и уменията ѝ в това поле да откроява важни

проблеми, да ги анализира философски – както в исторически, така и системен план – давам своето положително становище и смятам, че журито трябва да присъди на докторанта научно-образователната степен “доктор”.

София, 09 февруари 2023 г.